

ПРОБЛЕМА ПОВЕДІНКОВОЇ ДЕВІАЦІЇ МОЛОДІ ТА ПРОФІЛАКТИКА ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ

Ком'яга А. В., Головка В. М.

Сутність досліджуваної проблеми полягає у з'ясуванні основних профілактичних напрямів роботи з профілактики поведінкової девіації неповнолітніх. Така поведінка створює реальну загрозу для майбутнього молодого покоління і для населення України загалом. Питання профілактики девіантної поведінки неповнолітніх, котра відхиляється від певних норм, завжди було і буде актуальним для суспільства. Розглянуто проблеми девіації, яка включає у себе делінквентну, девіантну і кримінальну поведінку. Визначено біологічні, психологічні, соціально-педагогічні, економічні та морально-етичні фактори, які спричиняють таку поведінку. Девіантну поведінку класифікують за такими ознаками: за рівнем порушення, за масштабом відхилення, за орієнтацією відхилення, за належністю до певної соціальної групи, за статеві-віковими особливостями. Виділено причини девіантної поведінки підлітків, які діляться на чотири групи: соціально-економічні, соціально-педагогічні, соціально-культурні та психологічні. Водночас зауважується, що девіантна поведінка стає наслідком цілого комплексу причин. Суть профілактичної діяльності на етапі формування особистості в підлітковому віці полягає у створенні для дитини можливостей задовольняти свої потреби у соціально прийнятний спосіб та своєчасно надавати кваліфіковану допомогу у складній життєвій ситуації. Дієвість системи правової освіти та виховання зумовлюється знаннями індивідуально-психологічних особливостей учнів, умов їхнього сімейного виховання, соціального оточення. В організації роботи з підлітками важливе місце відводиться практичному психологу, який проводить таку роботу, як: діагностика індивідуально-психологічних особливостей, бесіди з учнями та вчителями, індивідуальна, групова корекційна робота, спрямована на профілактику девіантної поведінки. Аналізується роль сім'ї та школи у запобіганні та подоланні відхилення у дітей, оскільки виховання є суспільним процесом. Наголошується, що завданням суспільства є створення таких умов для неповнолітніх, за яких існували реальні можливості їх необхідного розвитку та становлення як громадян.

Ключові слова: девіація, девіантна поведінка, неповнолітні, суспільство, держава, профілактика девіантної поведінки неповнолітніх.

Kom'yaga A. V., Golovko V. M. The problems of behavioral deviation of youth and prevention of behavioral deviation of minors

The essence of the investigated problem is to clarify the main preventive directions of work on the prevention of behavioral deviation of minors. Such behavior creates a real threat for the future of the younger generation and for the population of Ukraine as a whole. The issue of prevention of deviant behavior of minors, which deviates from certain norms, has always been and will be relevant for society. The problem of deviation, which includes delinquent, deviant and criminal behavior, is considered. Biological, psychological, socio-pedagogical, economic and moral-ethical factors that cause such behavior are identified. Deviant behavior is classified according to the following characteristics: according to the level of violation, according to the scale of deviation, according to the orientation of deviations, according to belonging to a certain social group, according to sex-age characteristics. The causes of deviant behavior of teenagers are identified, which are divided into four groups: socio-economic, socio-pedagogical, socio-cultural and psychological. At the same time, it is noted that deviant behavior is the result of a whole set of reasons. The essence of preventive activities at the stage of personality formation in adolescence is to create opportunities for the child to meet his needs in a socially acceptable way and to provide qualified assistance in a timely manner in a difficult life situation. The effectiveness of the system of legal education and upbringing is determined by knowledge of the individual and psychological characteristics of students, the conditions of their family upbringing, and social environment. In the organization of work with teenagers, an important place is given to a practical psychologist who carries out the following work: diagnosis of individual psychological features, conversations with students and teachers, individual and group correctional work aimed at preventing deviant behavior. The role of family and school in preventing and overcoming deviations in children is analyzed, since education is a social process. It is emphasized that the task of society is to create such conditions for minors, under which there

were real opportunities for their necessary development and becoming citizens.

Key words: *deviation, deviant behavior, minors, society, state, prevention of deviant behavior of minors.*

Постановка проблеми. Проблема вивчення девіантної поведінки молоді відрізняється особливою гостротою. Вона зумовлена істотною роллю підліткової злочинності, значним числом суїцидів серед неповнолітніх, процвітанню алкоголізму та наркоманії, що, зрештою, є результатом негативних явищ і процесів як безпосередньо в молодіжному середовищі, так і в житті суспільства загалом.

Аналіз дослідження проблеми. Прояви поведінкової девіації серед неповнолітніх стали глобальною і нагальною темою для багатьох учених: юристів, соціологів, політологів, журналістів. Вивчення відхилень у поведінці має свою багатовікову історію. Нею займалися Л. Виготський, Д. Ельконін, О. Леонтьєв, Ч. Ломброзо, О. Петровський, В. Шелдон, Г. Беккер, Е. Дюркгейм, Р. Лінтон, Р. Мертон, П. Блонський, Г. Гордон, Я. Корчак, А. Макаренко, Й. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо, В. Сухомлинський, К. Ушинський, С. Шацький, А. Маслоу. Незважаючи на багатовіковий досвід, інтерес сучасних науковців до проблем девіації є стійким і виправданим. Дослідження девіантної поведінки у світовій науковій літературі представлені досить широко, а у сучасній вітчизняній психології, педагогіці та юриспруденції є визначальними, тому що саме девіантна поведінка перешкоджає соціалізації особистості, її становленню і формуванню, розвитку її громадянської самосвідомості.

Метою статті є висвітлення на основі ґрунтовного аналізу наукових праць проблеми поведінкових девіацій неповнолітніх та їх профілактики.

Виклад основного матеріалу. Девіація (від лат. *Deviation* – відхилення) – це система дій і вчинків людини, соціальних груп, що суперечить соціальним нормам або визнаним у суспільстві шаблонам і стандартам поведінки. Девіація включає у себе делінквентну, девіантну і кримінальну поведінку. Виникнення девіації можуть спричинити різні фактори:

1) біологічні: генетичні відхилення, які передаються через спадковість (порушення розумового розвитку, слуху, зору); психофізіологічні, пов'язані з впливом на організм людини техногенних катастроф (атомної та хімічної енергії, землетрусів); фізіологічні – недоліки в конституційно-соматичній будові організму (дефекти мови, непривабливості);

2) психологічні, які включають наявність психопатології та акцентуації окремих якостей характеру;

3) соціально-педагогічні, викликані дефектами шкільного, сімейного і громадського виховання;

4) економічні, пов'язані із соціально-економічною кризою;

5) морально-естетичні, викликані соціально-культурними змінами у суспільстві, переорієнтацією цінностей.

Під девіантною поведінкою розуміються вчинки, дії людини, які не відповідають офіційно встановленим або фактично сформованим у такому суспільстві нормам, або соціальне явище, виражене в масових формах людської діяльності, які не відповідають офіційно встановленим чи фактично сформованим у такому суспільстві стандартам та шаблонам поведінки. Сутністю девіантної поведінки є те, що людина не дотримується вимог соціальної норми в тій чи іншій ситуації, у неї зовнішні вимоги (санкції, норми) не сформувалися у потреби і звички. Залежно від типу порушення норм девіантну поведінку можна класифікувати за такими ознаками:

- за злочином (кримінальне, адміністративне) і аморальними вчинками (п'янство, проституція);
- за рівнем або масштабом відхилення (індивідуальні або масові);
- за орієнтацією відхилень на зовнішнє середовище (сімейні чвари, насильницькі злочини та ін.) або на самого себе (суїциди, алкоголізм та ін.);
- за належністю до тієї чи іншої соціальної групи, статево-віковими особливостями.

Людина не народжується девіантною, а стає такою поступово. Кожна дитина – це унікальна та неповторна особистість, яка вчиться себе розуміти та взаємодіяти із суспільством, піддаючись його ж впливу, дотримуючись правил поведінки, які закріплені у цьому ж суспільстві. Психологічні труднощі, емоційні розлади і порушення поведінки досить часто трапляються у більшості дітей. Це невід'ємна частина розвитку.

У підлітків із девіантною поведінкою спостерігається порушення в емоційно-вольовій сфері. Для них характерні неврівноваженість, запальність, імпульсивність, часта зміна настрою, емоційна нестійкість. Така нестабільність характеру впливає на взаємини у сім'ї, з однолітками, з дорослими, призводить до частих конфліктів.

Вплив суспільних процесів і соціальних груп на поведінку людей розглядається перш за все в рамках соціологічного підходу до вивчення проблеми девіантності поведінки. Найбільш відомими

представниками цього напрямку є О. Конт, А. Катле, Є. Дюркгейм, М. Вебер, Р. Мортон. Родоначалникам соціології девіантної поведінки по праву вважаються французький соціолог Е. Дюркгейм, дослідження проблем злочинності в роботах якого посідає значне місце, а його аналіз самогубств вважається соціологічним дослідженням. Для роз'яснення соціальних девіацій Е. Дюркгейм застосовував концепцію аномії. Термін «аномія» в перекладі з французької означає «відсутність закону, організації». Це такий стан соціальної дезорганізації – соціального вакууму, коли старі норми та цінності вже не відповідають реальним відносинам, а нові ще не затвердились. Е. Дюркгейм наголошував на необхідності роз'яснення різних форм соціальної патології саме як суспільних явищ. Наприклад, кількість самогубств залежить не стільки від внутрішніх якостей індивіда, скільки від зовнішніх причин, які керують людьми. Він не тільки не сумнівався в об'єктивній природі соціальних відхилень, що стверджував «нормальність» злочинності. На його думку, немає ніякого іншого феномену, який би був наділений такими ж безперечними ознаками нормального явища, тому що злочини існують у всіх суспільствах, злочинність усіх типів не понижується по мірі розвитку людства. Більш того, девіації – це складова частина будь-якого здорового суспільства, «фактор суспільного здоров'я», злочин потрібен, він корисний для нормальної еволюції моралі та права, іноді він готує зміни.

Таким чином, Е. Дюркгейм розглядав соціальні відхилення переважно як результат нормативно-ціннісної дезінтеграції суспільства. Його ідеї отримали подальший розвиток у роботах дослідників (у тому числі В. Парето, Л. Козера), які також як основні причини девіантної поведінки визначають протиріччя між класами і різними соціальними силами, наприклад, новаторськими та консервативними.

Причини девіантної поведінки підлітків діляться на чотири групи, серед яких – соціально-економічні, соціально-педагогічні, соціально-культурні та психологічні. До соціально-економічних належать зниження життєвого рівня населення, майнове розшарування суспільства, обмеження можливостей соціально схвалених форм заробітку, безробіття, доступність алкоголю та тютюну для неповнолітніх, неконтрольована реклама психоактивних речовин. Соціально-педагогічними є:

– криза інституту сім'ї; виховання в неповній сім'ї; завищені вимоги батьків до дитини; ворожість та конфлікти між батьками, батьками

та дітьми; критицизм підлітка щодо школи, сім'ї, відчуженість від них як результат; низький статус підлітка у класному колективі; слабка система позашкільної зайнятості дітей та молоді. До соціально-культурних причин девіантної поведінки належать зниження морально-етичного рівня населення, поширення кримінальної субкультури, негативний вплив засобів масової інформації, лібералізація статевої моралі, домінування серед молоді культу сили.

Психологічними є:

– прагнення бути незалежним від дорослих, бажання бути визнаним у групі однолітків та потяг до самоствердження, бажання виглядати дорослим, гедоністичні мотивації, потреба змінити психічний стан у стресовій ситуації, підвищена тривожність та низька самооцінка, підвищений, порівняно з однолітками, рівень конформізму, акцентуації характеру, психопатії, психопатологічні синдроми (депресія, параноя, мстивість тощо) та негативні риси характеру, такі як заздрість, лінощі, жадібність.

Більше того, існують і безліч інших чинників середовища, що позначаються на дезадаптації підлітка, наприклад:

– недоліки у вихованні підлітка, помилки сімейного виховання, тепличні умови, відчуження дитини від будь-яких життєвих проблем, що сприяють формуванню інфантильності;

– помилки та упущення в процесі навчання та виховання в освітній установі, особливо в школі;

– залучення підлітка до спиртних напоїв, тютюнокуріння, наркотиків, азартних ігор;

– відсутність єдності та узгодженості у виховній діяльності батьків у сім'ї;

– взаємодії сім'ї та школи;

– негативна особистісна позиція самого підлітка;

– відхилення у самооцінці дитини;

– відхилення в особистісних домаганнях підлітка (витікають з відхилень у самооцінці, немає бажання і активності у досягненні своєї мети).

Більшість фахівців вважає, що девіантна поведінка закономірна в тому, що не виникає на порожньому місці. «Важкі» підлітки, як правило, виростають у неблагополучних сім'ях. Зазвичай девіантна поведінка стає наслідком цілого комплексу причин. Це і спадкові захворювання, і неналежний догляд за дитиною, і нездорові сімейні стосунки тощо. Особливу проблему в таких сім'ях становлять прояви жорстокості до дітей у вигляді фізичних покарань і навіть сексуальне насильство. Безумовно, негативний відбиток на психіку

дитини накладає спостереження за проявами жорстокості й насильства як у власній сім'ї, так і в телепередачах і кінофільмах.

У нашій державі склався комплекс соціальних інститутів, що здійснюють профілактику відхилень у поведінці дітей та підлітків. Для кожного з видів відхилень у поведінці існують специфічні інститути, котрі здійснюють профілактику подальшого розвитку відхилень у поведінці. На рівні девіантної поведінки профілактичну функцію виконують інститути сім'ї, школи в образі батьків, учителів, соціальних педагогів та психологів школи, а також система позашкільних дозвільних установ у формі клубів, спортивних секцій та інших. Суттю профілактичної діяльності на такому етапі є створення для дитини та підлітка умов та можливостей, з одного боку, задовольняти свої потреби соціально-позитивними способами, а з іншого – своєчасно пропонувати кваліфіковану допомогу у суб'єктивно складній для дитини життєвій ситуації, котра може перерости у ситуацію ризику та спричинити появу відхилень.

Підлітковий вік має дуже велике значення у розвитку та становленні особистості людини. У цей період значно збільшується обсяг діяльності людини, помітно змінюється характер, відбуваються відчутні особистісні зміни, закладаються основи свідомої поведінки та вимальовується загальна картина моральних переконань. Але проблемним є те, що все це відбувається на фоні фізіологічного й психічного розвитку підлітка, його духовного становлення. Для дітей такого віку провідною діяльністю є спілкування з ровесниками і наслідування їхнього прикладу. Для них характерне почуття дорослості, критичне ставлення до людей, старших за віком, а головне, потреба у самовихованні, самоствердженні, самосвідомості та у розвитку самооцінки. Тому підлітковий вік характеризується фахівцями як перехідний, складний, важкий, критичний. Звідси й неадекватність реакцій у відносинах із навколишнім середовищем, суперечність у діях і вчинках, які сприймаються дорослими як аномалія, відхилення від загальноприйнятих правил і норм поведінки. Дієвість складових частин системи правової освіти та виховання зумовлюється глибокими знаннями індивідуально-психологічних особливостей «важковиховуваних» учнів, умов їхнього сімейного виховання, соціального оточення.

Значне місце в організації індивідуальної роботи з «важкими» підлітками посідає практичний психолог, який виявляє відхилення у поведінці учнів та вибудовує напрями вивчення причин

відхилень. Проводиться робота із забезпечення комплексного підходу до формування здорового способу життя серед учнівської молоді. Робота практичного психолога проводиться за такими напрямами, як:

1) діагностика індивідуально-психологічних особливостей: акцентуації характеру – розпізнавання типів і виявлення причин акцентуованих рис характеру; психотипи за Айзенком; методика міжособистісних взаємин Т. Лірі; проєктивні (малюнкові) тести; тести на визначення рівня трижовності, агресивності, рівня самооцінки тощо;

2) бесіди з учнями та вчителями. Спираючись на отримані результати проведеної діагностики, надаються певні практичні рекомендації щодо виховання і навчання і батькам, і класним керівникам, і вчителям;

3) проведення індивідуальної, групової корекційної роботи, тренінгів тощо;

4) профілактика девіантної поведінки (зловживання алкоголем, тютюнопалінням, наркотичними речовинами) [7].

Зміни в поведінці дитини (наприклад, дратівливість, брутальність, невихованість, небажання навчатися) спричиняють одночасне бурхливе фізичне зростання і статеве дозрівання, занепокоєння сприйняттям себе іншими людьми та пошук професійного покликання. Підліток намагається самовизначитися, ідентифікувати себе як члена однієї із соціальних груп, що водночас вимагає від нього прийняття атрибутів цієї групи: поведінки, стилю одягу, мовлення.

Суттєва ознака девіантної поведінки – конфлікт, суперечність між наявними нормами моралі та права, а також невміння, небажання або нездатність підлітка відповідним чином їх виконувати. Цікаво те, що на сьогодні серед мотивів антигромадської поведінки підлітків майже половина скоєних правопорушень пов'язана із задоволенням примітивних, зокрема аномальних для підліткового віку, потреб (спиртне, тютюнові вироби, наркотичні речовини тощо). За статистикою, частина підлітків (до 20%) скоюють правопорушення з прагнення пізнати нове, випробувати незвідане, інша частина – із пустощів, із нічого робити (11%). Та близько чверті правопорушень здійснюються з бажання самоствердитись серед однолітків [4].

Цілком зрозуміло, що сучасна молодь не отримує належної уваги іноді навіть зі сторони батьків, не кажучи вже про державу. Тому під час аналізу та пошуку шляхів подолання девіантної поведінки у підлітків необхідно враховувати: особливості під-

літкового віку, негативні чинники впливу сім'ї, чинники навколишнього середовища, негативний вплив найближчого оточення і насамперед зважати на антипедагогічну поведінку батьків, дорослих, однолітків, негативний вплив засобів масової інформації, особливо телебачення та масової відеопродукції.

Проблема девіантності повинна вирішуватися через підвищення ролі сім'ї в профілактиці такої поведінки підлітків. Також необхідне підвищення виховної ролі школи у запобіганні та подоланні відхилень у дітей – підготовки якісного вчительського складу, створення при школах соціальної служби, яка б могла сприяти індивідуалізації роботи з девіантними підлітками, розвиток системи позанавчальної виховної роботи з ними в умовах школи. Та найголовніше те, що єдність сім'ї і школи об'єднує та підсилює виховний вплив на девіантних підлітків. Отже, цілком обґрунтовано можна стверджувати, що кінцевою метою є процес виховання, який формує особистість. Тому виховання відіграє значну роль у житті людини, воно не існує поза певним середовищем і може бути зрозумілим лише у взаємодії з ним. Водночас виховання є суспільним процесом, одним із компонентів соціального середовища.

Висновки. Отже, можемо стверджувати, що девіантна поведінка за всіх часів була об'єктом особливої уваги з боку дослідників різних напрямів: юриспруденції, психології, філософії, соціології, педагогіки. Девіацію неможливо зрозуміти у відриві від соціальних норм. Про неї не можна сказати, що вона внутрішньо притаманна неповнолітнім. Це явище, яке виникає в життєдіяльності конкретної дитини в результаті впливу багатьох факторів, які часто не залежать від неї самої.

Література

1. Апетик Н.М. Моральна саморегуляція як умова попередження девіантної поведінки підлітків : автореф. дис. канд. психол. наук : 19.00.07. Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2001. 20 с.

2. Батищева Г. Анкета «Молодь і протиправна поведінка»: пошук причин, що спонукають до девіантних проявів поведінки. *Соціальний педагог*. 2018. № 11. С. 38-41.

3. Ластовець І.В. Психологічні складники гармонійної особистості курсантів ВНЗ МВС України. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія «Психологія»*. № 1032. 2012. С. 17-19.

4. Селютіна М. Профілактика та корекція девіантної поведінки підлітків. Із досвіду роботи куратора. *Завуч. Шкільний світ*. 2015. № 22. С. 12-18.

5. Харченко С.Я. Соціалізація дітей та молоді в процесі соціально-педагогічної діяльності: теорія і практика : монографія. Луганськ : Альма-матер, 2006. 320 с.

6. Чебикін О.Я., Булгакова О.Ю. Усвідомлення небезпечної поведінки дітьми підліткового віку : монографія. Одеса : М.П. Черкасов, 2006. 212 с.

7. Швець Г. Девіантна поведінка школярів. Робота психолога по подоланню її. *Психолог. Шкільний світ*. 2004. № 23/24. С. 55-60.

*Ком'яга А. В.,
старший викладач кафедри тактико-спеціальної,
вогневої та фізичної підготовки
факультету підготовки фахівців
для підрозділів кримінальної поліції
Одеського державного університету
внутрішніх справ*

*Головко В. М.,
викладач кафедри тактико-спеціальної, вогневої
та фізичної підготовки
факультету підготовки фахівців
для підрозділів кримінальної поліції
Одеського державного університету
внутрішніх справ*